

ОШ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИНИН ЖАРЧЫСЫ. ФИЛОЛОГИЯ

ВЕСТНИК ОШКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА. ФИЛОЛОГИЯ

JOURNAL OF OSH STATE UNIVERSITY. PHILOLOGY

e-ISSN: 1694-8874

№1(5)/2025, 24-34

УДК: 398.91

DOI: [10.52754/16948874_2025_1\(5\)_3](https://doi.org/10.52754/16948874_2025_1(5)_3)

**КЫРГЫЗДАРДЫН ЭНТОМОЛОГИЯЛЫК ТҮШҮНҮКТӨРҮНҮН МАКАЛ-
ЛАКАПТАРДА БЕРИЛИШИ (аары менен кумурсканын мисалында)**

**ОТРАЖЕНИЕ ЭНТОМОЛОГИЧЕСКИХ ЗНАНИЙ КЫРГЫЗОВ В НАРОДНЫХ
ПОСЛОВИЦАХ (на примере пчелы и муравья)**

**REFLECTION OF ENTOMOLOGICAL KNOWLEDGE OF THE KYRGYZ IN PROVERBS
(using the example of a bee and an ant)**

Мурзакметов Абдымиталип Камытович

Мурзакметов Абдымиталип Камытович

Murzakmetov Abdymitalip Kamytovich

т.и.к., доцент, Ош мамлекеттик университети

к.и.н., доцент, Ошский государственный университет

Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Osh State University

suzak65@mail.ru

КЫРГЫЗДАРДЫН ЭНТОМОЛОГИЯЛЫК ТҮШҮНҮКТӨРҮНҮН МАКАЛ-ЛАКАПТАРДА БЕРИЛИШИ (аары менен кумурсканын мисалында)

Аннотация

Кыргыз элинин көптөгөн кылымдардын ичинде жаратып, сактап келген бай оозеки чыгармаларынын ичинде макал-лакаптарга өзгөчө орун таандык. Турмуштун элдик эрежеси болгон бул чакан чыгармаларда элибиздин бүтүндөй басып өткөн жолу, турмуштук тажрыйбасы, дүйнө таануусу, жаратылыш менен болгон мамилеси, элдик билимдери камтылган. Учурда жарык көргөн жыйнактарда макал-лакаптардын санынын он миңден ашуун болушу кыргыз фольклорунун байлыгын, өзгөчөлүгүн көрсөтүп турат десек жаңылышпайбыз. Андыктан аларды түрдүү өңүттөрдөн жаңыча көз караш менен карап, баа берүүнү колго алуу зарыл. Макалада курт-кумурскаларга, анын ичинен аары менен кумурскага гана байланышкан айрым макалдарынын жаралуу себептери, маанилери тилдик, фольклордук жана этнографиялык аспектиден каралды.

Ачкыч сөздөр: кыргыз макал-лакаптары, энтомология, кыргыз элинин ишенимдери, кыргыз эл жомоктору

ОТРАЖЕНИЕ ЭНТОМОЛОГИЧЕСКИХ ЗНАНИЙ КЫРГЫЗОВ В НАРОДНЫХ ПОСЛОВИЦАХ (на примере пчелы и муравья)

REFLECTION OF ENTOMOLOGICAL KNOWLEDGE OF THE KYRGYZ IN PROVERBS (using the example of a bee and an ant)

Аннотация

Среди богатых устных произведений, созданных и сохранившихся кыргызским народом на протяжении многих веков, пословицы занимают особое место. В этих пословицах и поговорках, являющихся народными правилами жизни, заключен весь путь кыргызов, жизненный опыт, мировоззрение, взаимоотношения с природой, народные знания. Не будет ошибкой сказать, что количество пословиц и прозвищ в изданных к настоящему времени сборниках превышает десять тысяч, что свидетельствует о богатстве и своеобразии кыргызского фольклора. Поэтому необходимо посмотреть на них с новой точки зрения и оценить их с разных сторон. В статье рассмотрены причины и значения некоторых кыргызских пословиц, связанных с птицами, с языкового, фольклорного и этнографического аспектов.

Abstract

Among the rich oral works created and preserved by the Kyrgyz people for many centuries, proverbs occupy a special place. These proverbs and sayings, which are folk rules of life, contain the whole way of Kyrgyz people, life experience, world outlook, relations with nature, and folk knowledge. It would not be wrong to say that the number of proverbs and nicknames in the collections published to date exceeds ten thousand, which testifies to the richness and originality of Kyrgyz folklore. Therefore, it is necessary to look at them from a new point of view and evaluate them from different sides. The article considers the reasons and meanings of some Kyrgyz proverbs related to birds from linguistic, folklore and ethnographic aspects.

Ключевые слова: кыргызские пословицы, энтомология, верования кыргызов, кыргызские сказки

Keywords: Kyrgyz proverbs, entomology, Kyrgyz beliefs, Kyrgyz folk tales

Киришүү

Биздин бабаларыбыз өзү ордуна жылгандардын баарын жандуу деп, ал эми бир орундан жылбагандарды жансыз деп санапкан. Ошол жандуу деп саналгандардын ичиндеги саны боюнча эң көбү жана ар түрдүүсү болуп курт-кумурскалар эсептелет. Изилдөөчүлөр учурда алардын миллионго жакын түрү бар экенин көрсөтүп, айрым окумуштуулар ал түгүл дагы 10 миллиондой түрү азырынча илимге беймаалым экендигин белгилешет (Природа, 2001, б. 162). Курт-кумурскалардын адамга пайдасы да, зыяны да бар, бирок канткенде да дүйнөнү аларсыз элестетүүгө мүмкүн эмес. Статистика планетанын ар бир адамына 250 000 000 го жакын курт-кумурска туура келерин көрсөтөт (Корпачев, 1989, б. 55). Адатта көзгө көп көрүнө бербегендиктен, адамдар алар тууралуу өтө аз билишет. Мындан улам биз да бабаларыбызды мал багып, жер айдап тиричилик кылып, эл-жерди коргоп, укум-тукумуна кам көрүп жүрүп, кыбыраган майда жандыктарга, курт-кумурскаларга анча көңүл бөлбөгөн, маани бербеген болсо керек деп ойлойбуз. Бирок элдик оозеки чыгармачылыктын бир түрү болгон макалдарда, лакаптарда камтылган маалыматтар курт-кумурскалар дүйнөсү да бабалардын көз жаздымында калып кетпегендигин көрсөтөт. Өз макалабызда биз аары менен кумурсканын мисалында элибиздин энтомологиялык түшүнүктөрүнүн макал-лакаптардагы ордуна токтоло кетмекчибиз. Мурунку изилдөөлөрүбүздө кыргыз макал-лакаптарын орнитологиялык жана этноботаникалык өңүттөн караганга аракет кылганбыз (Мурзакметов, 2024а; Мурзакметов, 2024б;). Андан сырткары кыргыз макал-лакаптарындагы улуттук буюмдардын жана нандын семантикалык маанисине да атайын макала арнаганбыз (Мурзакметов, 2025; Тиленова жана Мурзакметов, 2024).

Терминдин өзүнө кайрылсак, энтомология (гр. entoma – курт-кумурска жана ...логия) – курт-кумурска жөнүндөгү илим, б. зоологиянын бир тармагы. Энтомология курт-кумурсканын ички, сырткы түзүлүшүн, таралышын, жашоо шартын изилдеп, морфология, физиология, эмбриология, экология ж.б. илимдер менен байланыштуу. Курт-кумурска жөнүндө илимий изилдөөлөр 17-кылымда башталган. Италиялык окумуштуу М. Мальпиги жибек курттун, голланд илимпозу Я. Сваммердам курт-кумурсканын анатомиясын жана метаморфозун, 18-кылымда К. Линней энтомофаунаны изилдеген. Россияда 18-кылымдын 2-жарымында курт-кумурска фаунасын П. С. Паллас, Э. К. Брандт, А. О. Ковалевский, И. И. Мечников жана башкалар изилдеген. 19-кылымдын аягы – 20-кылымдын башында айыл чарбасы жана токой чарбачылыгы боюнча кенен изилдөөлөр жүргүзүлүп, 1904-жылы Киевде В. И. Поспелов алгачкы энтомологиялык станция уюштурган. 20-кылымда энтомологиялык изилдөөлөр кеңейип жана тереңдеп, анын жекече тармактары өнүгүп, азыркы энтомологиялык систематиканын негизи түзүлдү. 1943-жылы СССР ИАнын Кыргыз филиалында энтомология лабораториясы уюшулуп, анда А. А. Любичев, В. Л. Кушев, П. И. Мариковский ж.б. окумуштуулар иштеген. Республикабызда энтомологиянын өнүгүшүндө Р. В. Гребенюк, Л. Ф. Ромашова, А. У. Проценко, Э. Коңурбаев, С. Касиев, К. Ибраимова ж.б. салым кошушкан (КСЭ, 6-т. 1980, б. 582). Бабаларыбыздын «энтомология» деген илим, анын түрлөрү, курт-кумурскалардын классификациясы тууралуу атайы билимдери болбосо да, «*Курт – курт, курт да өзүнчө журт*» (Айтымбет, 5-к. 2007, б. 180) деген макалынан курт-кумурскаларды өзүнчө бир чоң топ, өзүнчө дүйнө катары карап, энтомология боюнча жалпылаштырылган түшүнүгү болгондугун байкайбыз.

Курт-кумурскалардын ичинен адамдарга эң байыртан белгилүүсү **аары** болсо керек. Байыркы адамдарга өсүмдүк азыктары жетиштүү болгон, бирок аң улоо кыйын

болгондуктан, майлар жете бербеген. Ошондуктан адамдар курт-кумурскаларды, алардын өсүп жетиле элек курттарын да терип жеп, зарыл болгон майларды алышкан. Байыркы адам аарылардын уюгун тапкан кезде чоң аарыларды жана алардын аарыга айлана элек курттарын гана эмес, балын да жегенге өткөн (Дмитриев, 1977, б. 24). Биздин бабаларыбыз да аарыны жана анын балын билгендигин мындан миң илгери жазылган сөздүк тастыктап турат, анда аары *ары* аталганы жана түрктөрдүн бир уруусу болгон чигилдердин балды *ары йагы* – аары майы деп атай тургандыгы көрсөтүлгөн (М. Кашкари, 2013, б. 114). Ал балдын аарынын жапайы түрүнөн алынгандыгы түшүнүктүү. Кыргыздар аарынын *жер аары* (земляной шершень), *кабак аары* (пчела-плотник), *жапан аары* (шмель), *сары аары* (оса) ж.б. түрлөрүн билишкен, мындай аталыштар алардын уя салуу, жашоо өзгөчөлүктөрүнө байкоо салуудан улам жаралганы шексиз. Качан гана орустар кыргыз жергесине келгенден тартып аарынын балды көп берчү түрү – *бал аарысы* (пчела) менен таанышышкан, ошондон улам анын *орус аары* аталышы да жаралган (КРС, кн. 1. 1985, б. 17). Учурда Жер шарында болжол менен аарылардын 30 миндей түрү жашайт. Адамдар башында балдын дарылык касиетин эмес, азыктык сапатын, таттуулугун гана билишкен деп божомолдоого болот. Муну кыргыздардын «*Аары бар жерде бал бар*» (Ибрагимов, 2005, б. 9), «*Бал аарыдан, мээрим аялдан*» (Айтымбет, 5-к. 2007, б. 291) деген макалдары көрсөтөт. Бирок мындай ыракат оңой-олтоң эле алына калган эмес, бал жегиси келген адам эсепсиз аарылардын каршылыгына кабылган. «Аарыларда коомдошкон курт-кумурскаларга гана таандык *торибон* (грекче «терибейн» - «коркунуч» деген сөздөн) деп аталган өзгөчө жыты болот, коркунуч туулганда алар бүт уюкка ошол жыты аркылуу белги беришет. Бир эле аары ийнесин душмандын терисине сайды дегиче, ошол замат аны ондогон аарылар жабалактап, чагып киришет. Анын үстүнө алардын ар бири өзүнөн мурунку аары чакканга жакын жерге ийнесин матырганга аракеттенет. Аарылардын ийнеси курчу артка кайрылган 12 мизден турат. Ийнесин адамдын терисине эле сайчу болду десек, жумушчу аары ийнесин кайра артка сууруп ала албайт. Ийнеси бүт чагуучу аппараты, торибонду бөлүп чыгарчу бездери менен кошо жулунуп калат. Мындайда аары өлгөн менен уусу бир кыйла убакытка чейин душмандын терисине тарай берет, ал башка аарылардын ачуусун келтирген торибонду да чыгарып турат» (Дмитриев, 1977, б. 113). Айтылган жагдайды «*Аары уусу менен, адам сөзү менен*» (Айтымбет, 5-к. 2007, б. 260) деген макал туюнтуп турат. Мындай ыракат азабын жон териси менен сезгенден болсо керек, элибиз «*Балды сүйсөң, аарынын ачуусуна чыда*», «*Аарынын балы татты, чакканы ачуу, аялдын баары татты, тили ачуу*» (Усупбеков, 1982, б. 91, 160), «*Аары чакса ачууланба, айда-күндө бал жейсиң*», «*Аары канча бал берсе да, заарын бир төкпөй койбойт*» (Айтымбет, 5-к. 2007, б. 571, 593) деген макалдарды жараткан.

Көптөгөн элдерде аары баккандар бал челектерге келип, аарыларга алардын кожоюндарынын үй-бүлөсүнөн кимдир бирөө өтүп кеткенин кабарлап туруу адаты узакка чейин жашап келген. Аарылар менен иштегенде аларга сылык-сыпаа кайрылып, эркелеткен сөздөрдү айтып туруу милдеттүү деп саналган. Антпесе аарылар таарынып, бал челекти таштап, учуп кетиши мүмкүн дешкен (Заянчковский, 1991, б. 148). Өткөн мезгилдерде кыргыздар аары кармабаса да, алардын жашоосуна баам салгандыктан, жыйнактан эскертүү иретиндеги «*Аарынын уюгуна тийбе*» (Усупбеков, 1982, б. 109) деген макалды кезиктиребиз, Түркияда жашап жаткан памир кыргыздарында анын «*Аарынын уйугуга катылва*» (Кайыпов, 2017, б. 49) варианты сакталган. Бирок булар макал эмес эле, турмуштук эреже, элдик тыйым катары сезилет. Биздин бул оюбуздун тууралыгын *аарынын*

уюгуна тийүү деген фразеологизмдин чечмелениши да далилдей алмакчы: «Бул фразеологизмдин түпкү теги турмушта кезигүүчү чындык окуядан улам пайда болгондугу так эле байкалып турат. Тактап айтканда, адатта тамдардын шыбына же кандайдыр бир жерге уя салып, ошол жерде тукумдап, өздөрү менен өздөрү уюк болуп, өмүр кечирип жаткан аарылардын уясына же алардын уясына жакын жердеги аарыларга тийишкенде, ал жердеги аарынын уясынан бир нечеси жабыла чыгып, тийишкен адамды чагып, каршылык көрсөтөт. Ага тийишкен адам жапа чегет, чаккан аарылардын уусунан запкы тартат. Ушул көрүнүштөн улам жогорку фразеологизм пайда болгон деп айтсак жаңылыштык болбос» (Эгембердиев, 2016, б. 19). Аарылардын мындай жаалданышы бекер жеринен эле болбогонун да сезип: «*Тикен гүлүн коргойт, аары балын коргойт, жаман малын коргойт, жакшы арын коргойт*» (Айтымбет, 5-к. 2007, б. 542) деп, түшүнүү менен кабыл алганы байкалат. Бал аары аба ырайы жакшы болсо, бир күндө жемсөөчөсүн нектарга толтуруп, бал челекке 60 жолуга чейин учуп келет. Жемсөөчөсү нектарды ашказанга кетирбей тосчу өзгөчө клапан менен жабылган. Ырас, бул клапанды бир аз мезгилге ачууга мүмкүн, бирок бал аары эч качан мындай кылбайт! Ал эми жемсөөчөсүн толтуруу үчүн 1500 дөн кем эмес беде гүлүнө конуу керек. Бир аш кашык бал чогултуу үчүн бир нече миллион гүлдөргө конууга туура келет. Аары гүлдөн гүлгө, бал челектен талаага, кайра бал челекке каттап жатып, бир жайдын ичинде экватордун узундугунан үч эсе көп аралыкты басып өтөт деп санашат (Дмитриев, 1977, б. 246, 148). Мынттип жаны тынбай, өздөрү ичпей-жебей чогулткан балын коргоо үчүн аарылардын тажаалдык менен уюмдашып аракеттенүүсүн туура түшүнүүгө болсо керек. Балдын таттуулугу бир эле адамдарды кызыктырбай, башка жаныбарларды да азгырганы «*Балдын жакшысын аары жээр, аарыдан калганын аюу жээр*» (Айтымбет, 5-к. 2007, б. 423) деген макалдан көрүнөт.

Дал ошондой таттуу балды аары гүлдөрдөн, тагыраак айтсак, гүлдүү өсүмдүктөрдүн балдуу безчелери бөлүп чыгарган таттуу ширеден – нектардан жасайт. Ар кандай өсүмдүктөр гүлдөгөн мезгилде чандаткычтарды чакыруу үчүн ар түрдүү өлчөмдө нектар бөлүп чыгарышат. Нектары көп жерди тапкан аары бал челекке кайтып келип, башка аарыларга ал жерге кантип барууну өзгөчө бийдин жардамы аркылуу кабарлайт. Эгерде азыктын булагы жакын жерде болсо, аары жөн гана айлана боюнча тегерене жүрөт. Алыс болгон учурда «сегиз» санынын формасында айланып, курсагын кыймылдатат: тулку боюн эңкейткени азыгы көп жерге карай уччу тарапты көрсөтөт (Природа, 2001, б. 181). Гүлдөн гүлгө конгон аарыларды байкагандан улам кыргыздар аны «*Гүл аарыныкы, бал адамдыкы*», «*Аары гүл татканды сүйөт, ууру түн катканды сүйөт*» (Усупбеков, 1982, б. 47, 109), «*Гүл кадырын аарыдан үйрөн, сөз кадырын даанадан үйрөн*» (Айтымбет, 5-к. 2007, б. 525) сыяктуу макалдар аркылуу туюнтушкан. Бирок аарынын мынттип «саякатташын» гүлдүн көркү үчүн эмес, анын ширесин жыйноо максатында болуп жатканын да сезгени «*Аары да гүлдү тандап конот*» (Усупбеков, 1982, б. 109), «*Бир чөптүн гүлүнөн аары бал соруп алса, жылан уу соруп алат*» (Макал-лакаптар, 2001, б. 67), «*Аары зыңылдап бал жыят, молдо кыңылдап мал жыят*» (Айтымбет, 5-к. 2007, б. 574) сыяктуу макалдар аркылуу далилденет. Акыркы макалдагы аарынын үнүн тууроо жөнүндө айта кетсек, бул анын канат кагышына байланыштуу. Курт-кумурскалар, албетте, канат кагышат, бирок баары бирдей какпайт. Мисалы, көпөлөктүн махаон (кыргыздар калдырган деп аташат) деген түрү секундунда 5-6, брюквенница – 6-7, траурница – 10 ирет кагат. Ошондуктан учканда алардын үнү угулбайт, бирок булар күндүзгү көпөлөктөр. Айрым түнкү көпөлөктөр, айрыкча бражниктер жана

совоктор учушканда гүүлдөгөн басыңкы үн чыгарышат. Анткени алар канатын секундуна 50 гө чейин кагышат. Май коңузу (кырг. тампыс коңуз) секундуна 45-50 жолу, тезекчи коңуз – 85-90 жолу кагат. Эл кайда көчөттүкү секундасына 75-100 кагыш, ийнеликтер, түрүнө жараша, 100-150, көгөндөр да болжол менен 100, жер аары (булар да түрүнө карата) – 110 дон 250гө чейин, жапан аарылар – 190-240, чымындын ар кандай түрлөрү – 190 дон 300-350 гө чейин, бош учкан бал аарылар – 440-450 жолу, бал ташып келе жаткандары – 300 жолу канат кагышат (Дмитриев, 1977, б. 122). Бул маалыматтан кийин аарынын зыңылдап бал жыйнаганы түшүнүктүү болуп калат.

Бирок, акыйкаттык үчүн кошумчалай кетсек, бабаларыбыз аарылардын бал жыйнаганын байкаганы менен алардын дагы бир маанилүү милдетти аткарышканын – өсүмдүктөрдү чаңдаштырганын билишкен эмес. Алардын бул кызматы, мүмкүн, берген балынан да маанилүү болушу ыктымал. Аарылар болгон үчүн Жер бетинде 80-85 пайыз өсүмдүктөр жашашат – аарылар дал ушунчасын чаңдаштырышат. Аарылардын өсүмдүктөрдү чаңдаштыргандан берген пайдасын акчага айландырганда, момду жана балды сатканда түшкөн кирешеден 50 эсе көп экендигин эсептешкен. Чакан мисал келтирсек, бир аары адатта жакшы иштөөчү жумуш күнүндө болжол менен 7 миң гүлгө конот. Бул – күнүнө жети миң гүлдү чаңдаштырат дегендик. Эгерде бал аарылар бакта «иштесе», анда 5-6 минуттун ичинде 40 алма гүлүн чаңдаштырат. Аарынын жумуш күнү 15 саатка чейин созуларын эске алсак, бир бал аарысы канча алманын жаралышына жардам берерин эсептөө кыйын эмес (Дмитриев, 1977, б. 46). Бабаларыбыздын «*Жалгыз аары жаратып бал жыйнабас*» (Айтымбет, 5-к. 2007, б. 477) деген макалы, бир жагынан алганда туура болгон менен, экинчи тарабынан аарылардын чаңдаштыргыч кызматын билбегенден улам жаралган. Анын зарылдыгын төмөнкү мисалдан көрсөк болот: «1971-жылы АКШ нын түндүк-батыш жээктеринде зыянкеч курт-кумурскалар менен болгон химиялык күрөштүн натыйжасында бардык аарылар да кырылып калган. Мындан айыл чарбасына келтирилген зыян ушунчалык көп болгондуктан, өкмөт шашылыш чара көрүүгө аргасыз болуп, зыян тарткан райондордун үстүнөн самолёттордон 2 миллиарддан ашуун аарыларды ыргыттырган. Абал дароо болбосо да, акырындап оңолгон. Келтирилген зыян үчүн, албетте, кенемте төлөнгөн эмес» (Дмитриев, 1977, б. 60). Ошентип, аары тукуму жер каймактагандан бери эле табияттагы эң зарыл, маанилүү милдетти аткарып, жаратылыштын жашоосун улантып, берешендик менен адамдарга бал, мом (прополис) берип, ден соолукту чыңдап, ак кызмат кылып келүүдө.

Аарылар сыяктуу эле уюмдашкан курт-кумурскалардын дагы бир түрү – **кумурскалар**. Элибиз аларды *Кумпа Баян* деген өзүнчө колдоочу пири бар майда жандыктардын бири катары санаган (Жусупов, 2001, б. 88). Кыргыздар ийинине кирип-чыгып, тиричилик кылып жаткан эсеп жеткис кумурскаларга баам салуудан улам быкылдап аябай көп болуу, быкпырдай жайноо дегенди *кумурскадай кайноо* деген фразеологизм аркылуу туюнтушат (КТФС, 2001, б. 329). Ошол санынын өтө эле көптүгүнөн улам кумурскалардын уюгу кыргыздарда табигый мазар сыяктуу эле мааниге ээ болгон деп айтууга мүмкүн, мындай мамиле, сыягы, түрк тилдүү башка элдерде да болгон. Алтайлык теленгиттер кумурсканын уюгунан каймакка окшош ак, жылтыраган нерсени табууга болот деп ишенишкен. Аны тапкан адам тез байып, көп балалуу болот дешкен (Алексеев, 1980, б. 48). Жогоркудай заттын (эрдинэ) болушунан элибиздин кабары бардыгын билбесек да, кыргыздардын эч убакта кумурсканын уюгун бузбагандыгы, тескерисинче, курутту майда талкалап, уяга себелеп койгондугу (Байбосунов, 1990, б. 125) маалым. Кыргыздарда өткөн

мезгилдерде жакшылыкты, сооп ишти жасагысы келген адам кумурсканын уюгуна барып, анын жанында түнөгөн. Бул ошол иш чындыгында жакшылыкты көздөгөн болсо гана, ийгиликти камсыз кылган. Эгер адам көп жакшылык кылууну кааласа, анда ошол эле уюкка көп жолу, ал түгүл көп жылдар бою келе берген (Заянчковский, 1991, б. 149). Ал эми изилдөөчү А. Табышалиева айрым баласыз зыяратчы аялдар ыйык адамдын көрүстөнүн кооздогон аркардын мүйүзүн кагып, аны үңүлүп караганын: эгер мүйүздөн кумурскалар түшсө, бул аялдын балалуу болорун билдирген төлгө болгонун көрсөтөт (Табышалиева, 1993, б. 11). Биздин эл ичинен жыйнаган маалыматтарыбыздын бири боюнча төрөбөс келин кумурсканын уюгунун бетиндеги топонду чай катары демдеп ичсе, боюна бүтөт деп ишенишет (Сулайманова Сейил, 1907-жылы туулган, Жалал-Абад областы, Сузак району, Кызыл-Сеңир айылы, багыш уруусу). Казак окумуштуусу Чокан Валихановдун төрөгүсү келбеген аялдын кумурсканын уюгуна саара кылышы керектиги жөнүндөгү маалыматы (Валиханов, 2001, б. 127) да биздин жогорку пикирибизди бекемдеп турат. «Кумурсканын уюгуна жыгач салба (же көөлөбө)» (Макал-лакаптар, 2001, б. 133) деген макал, мүмкүн, мына ушундай себептен улам жаралышы ыктымал. Окумуштуулар көптөгөн канаттуулар (дрозддор (чийырчык сыяктуу куш), сойкалар (таранчы сымал токой кушу), чийырчыктар, жылкычы чымчыктар ж.б.) маал-маалы менен кумурскалардын уюгуна учуп келип, үймөктүн бетин тамандары менен шилеп, канаттарын үрпөйтө жазып, кадимкидей ыракаттана тургандыктарын байкашкан. Алар муну кумурска ваннасы деп аташкан. Көрсө, кумурскалар канаттын алдында чогулгандын баарын тарап, ошону менен катар мурун жарган жытка ээ кислотасы менен куштун денесин дезинфекция да кылышат экен (Любимцев, Вопросы...1995, б. 160). Демек, табиятта ашыкча эч нерсе жок, бардыгы бири бири менен эриш-аркак өмүр сүрүп келет деп айтсак жаңылышпаган болобуз.

Элибиз «*Бир тамчы суу кумурскага дарыя болуп көрүнөт*» (Макал-лакаптар, 2001, б. 66) деп алардын кичинекейлигин көрсөткөн менен «*Кумурска бириксе, арстанды да алат*», «*Арстан кумурскадан коркот*» (Усупбеков, 1982, б. 32, 114), «*Жабылса кумурска да арстан терисин сыйрып алат*» (Айтымбет, 5-к. 2007, б. 591), «*Тоготпогон жыланды топтошкон кумурска өлтүрөт*» (Ибрагимов, 2005, б. 419) деп, алардын биримдүүлүгүн, ынтымагын да байкаган. Кумурскалар алардын уясына тийишкендин баарына жабыла кол салышып (көп учурда бири бири менен да согушушат), курсагындагы жегич, ачыштыргыч кислотасын чачыратып сактанышат (Природа, 2001, б. 179). Муну «*Кыянаттык кылсаң кумурска да чагат*» (Айтымбет, 5-к. 2007, б. 478) деген макал дагы бир ирет бекемдемекчи. Алар коргонгондо гана эмес, эмгектенген учурда да дайым биргелешип аракеттенишет. Гарвард университетинин окумуштуулары (Марк Мофет) азиялык кумурсканын бир түрүнө байкоо жүргүзүшүп, алар топторго биригишкенде өздөрүнүн салмагынан беш миң эсе оор (!) куртту же башка азыгын сүйрөп кете алышарын аныкташкан. Биздин өлчөм менен алганда бул орточо салмактары 70 килограмм болгон он киши 3500 тонна жүктү ташыганына барабар келмек. Биргелешип аракеттенүү ар бир кумурскага өзүнүн жүк көтөрүү жөндөмдүүлүгүн он эсе арттырганга мүмкүнчүлүк берет. Жүк ташуу операциясына катышкан кумурскалардын саны чектелүү болот. Алар көп болушса, бири бирине жолтоо болушат. «Жүк ташыгычтардын» ылайык келген саны – онго жакын (Любимцев, Неизвестное... 1995, б. 156). Негизи, курт-кумурскалардын күчү адамдарга илгертен эле белгилүү болгон, бирок кийин гана чындап өлчөшкөн. Англис энтомологу Р. Хатчинстин эсептөөсү боюнча ийнелик өзүнөн 10 эсе оор салмакты көтөрө алат, жаачы – 16 эсе, аары – 20 эсе, тампыс коңуз өзүнөн 24 эсе

оор жүктү көтөрөт. Кумурска өз салмагынан 52 эсе, ал эми керик-конуз – 100 эсе оор жүктү көтөрө алат (Дмитриев, 1977, б. 143). Мындай таң калтырган маалыматтар менен таанышкандан кийин кыргыздардын «*Кумурска кичинекей болсо да, кайраты тоо аңтарат*» (Макал-лакаптар, 2001, б. 133) деген макалы тегин жерден жаралбаганына ишене түшөсүң.

Тилчилердин изилдөөсүнө таяна турган болсок: «*Карын* сөзүнөн келип чыккан *карынча* сөзү байыркы түрк тилинде *кумурска* сөзүнүн маанисин берген (ДТС, 427). *Кумурска* сөзү байыркы түркчө *кугурсак* «карын, ич» сөзүнүн *г* тыбышы *м* тыбышына өтүп, аяккы *ак* деген эки тыбышы метатезаланып, *ка* болуп калышынан келип чыккан: *кугурсак* > *кумурсак* > *кумурска*» (Сейдакматов, 1988, б. 160). Дал ушул белгиси, б.а. көөдөнү менен курсагынын бириккен жеринин, «белинин» ичкелиги кумурсканы ага окшош жашоо кечирген термиттерден айырмалап турат. Кыргыз тилинде бели ичке келген, келишимдүү, сындуу, сыйда деген маанини туюнткан *кумурска бел* аттуу фразеологизм жашайт (КТФС, 2001, б. 329). Дал ошол ичке бели өтө эле назик сезилгенден улам кыргыздар «*Кудайдын буйругусуз кумурсканын бели сынбайт*» (Макал-лакаптар, 2001, б. 131) деп макал жаратышкан. Кумурсканын аталышына себеп болгон курсагы болсо алардын жашоосунда абдан маанилүү кызмат аткарат. Окурмандардын баары эле кумурскалардын эч тыным албай өйдө-төмөн каттаган жолун көрүшсө керек. Ал жолду белгилөөчү жыттар кумурскалардын курсагында болуп, өзүнө керектүүнү кардынын учу менен белгилешет. Керектүү азыкты тапкан кумурска өзү да адашып кетпөө үчүн, туугандары да бул оокатка барчу жолду билсин деп жыты менен белгилешет. Кумурскалардын айрым түрлөрү көп учурда олжосунун көлөмүн, өлчөмүн да жыты менен көрсөтүшөрү белгилүү. Жыты аркылуу алар өздөрүнө тууган башка кумурскаларды да ажыратып, башка уюкка адашып киришпейт. Өз жолу менен жыт улам жаңыланып турганда гана жөргөлөшөт, эгерде кумурска жолдогу жытын (мисалы, табылган азык желип же уюкка ташылып кетсе) кайра жаңылабаса, жыт тез эле жоголуп, эч кимди адаштырбай калат. Жыт уюкка кетчү жолду гана көргөзбөй, уюкка киргенге да уруксат берет: кокустан башка уюкка кирем дечү болсо, аны жытынан таанып, кууп жиберишет. Эгер кумурскага башка түрдөгү кумурсканын жытын сыйпап коюшса, өзүнүн эле уюгундагылар аны кууп чыгышып, чоочун жыт кеткенден кийин гана кире алат. Жыт кумурсканын кайда «катталганын» гана билдире турган эмес, дегеле жашоого укуктуулугун аныктоочу документ болуп саналат. Эгерде тирүү кумурскага өлгөнүнүн жытын сыйпап коюшса, аны тез арада уюктан алып чыгып, «көрүстөнгө» ыргытып жиберишет. Канчалык каршылык көрсөтүп, өзүнүн тирүү экендигин далилдегиси келсе да, анын аракети текке кетет: кумурскалар тирүү тууганын алып бара жатышканын көрүшсө да, алар жытка көбүрөөк ишенишет (Дмитриев, 1977, б. 111-112). Кээде башка уюктагылар менен же өз ара кармаштарда да өлгөндөр болот, «*Кумурсканын урушу да өлүмсүз бүтпөйт*» (Айтымбет, 5-к. 2007, б. 475) деген макал муну ырастап турат. Уюкта «көрүстөнчүлүк» ишти аткарышкан кумурскалардын бар экендиги белгилүү, өлгөн кумурскалар тирүүлөрү менен жанаша болбоого тийиш. Көрүстөнчү-кумурскалар өлгөндү уюктан обочо жакка, алардын жолу өтпөгөн алыс жакка алып барып ташташат (Любимцев, Вопросы... 1995, б. 160). Окумуштуу-энтомологдор уюктагы кумурскалардын касталарга бөлүнүп, алардын баарынын аткарчу жумуштары так бөлүнгөнүн белгилеп жүрүшөт.

Биздин үйлөрүбүздө улам-улам эле үй кумурскалары деп аталган майда кумурскалар пайда болуп калышат, анткен менен алардын чыныгы аты – *фараон кумурскалары*. Фараон кумурскаларынын мекени деп Мисирди (Египет) санашат, бирок алардын тропикалык

Африкадан келишкендиги анык, ошентип бүт дүйнөгө таралып кетишкен, жылуулукту сүйгөндөн улам адам жашаган, айрыкча борбордук жылыткычы бар үйлөрдү тандашат (Дмитриев, 1977, б. 250). Кыргыз тилинин түштүк диалектисинде кумурскалардын бул түрү *чимели* деп аталат. Аталган сөздүн К. К. Юдахин түзгөн «Кыргызча-орусча сөздүктөн» да, Ж. Мукамбаев түзгөн «Кыргыз тилинин диалектологиялык сөздүгүнөн» да орун албай калганы таң калтырат. Кеч болсо да кийин жаралган сөздүккө киргизилгени жубатат (КТТС, 2-к. 2016, б. 659). Болбосо, мындан миң жыл илгери эле жазылган «Диванда» кумурска *күмиче* деп өзүнчө, анын майда түрү болгон чимели *чүмели* (М. Кашкари, 2013, б. 438, 441) деп башкача аталып жатпайбы. Кумурсканын алтай тилинде да *чымалы* (РАС, 1964, б. 307) аталары белгилүү.

Кыргыздардын кумурскаларды эч тынбай жумуш кылган мээнеткеч жандык катары санаганын «*Кумурсканын күнү – эмгек менен, чегирткенин үнү – эрмек менен*» (Айтымбет, 5-к. 2007, б. 398) деген макалы тастыктайт. Мындай пикирдин тууралыгы далилдөөнү талап кылбайт. Токой чарбачылыгынын адистери сары кумурскалардын бир уюгунун эле жашоочулары бир күндүн ичинде 100000 зыяндуу курт-кумурскаларды жок кыларын, бир айдын ичинде 5 уюктун кумурскалары 30 килограммга чейин зыянкечтерди жок кыларын эсептеп чыгышкан. Кыргыздар илгертен кумурскасы көп колот-коктуларда, талаа-токойлордо, шалбааларда зыяндуу курттар аз болот, алардын жоосу ушул кичине кумурскалар болот деп билишкен (Байбосунов, 1990, б. 125-126). Учурда зыянкеч курт-кумурскаларга каршы химиялык каражаттарды арбын колдонуунун натыйжасында анын адамдын ден соолугуна жана жаратылышка тийгизген кесепети тууралуу көп айтылып келет. Зыянкечтердин «химиялык куралга» ыңгайлашып, көнүшүп алгандары да бар. Ошондуктан зыянкечтерди пайдалуу өсүмдүктөргө залал келтирбей турган башка курт-кумурскалар менен жок кыла турган биологиялык ыкма үмүттөндүрөт. Кытайлыктар үчүн мындай усул жаңылык эмес. Алар бул ыкманы 1700 жылдан бери колдонуп келе жатышат. Биздин замандын 304-жылына таандык «Түштүк аймактардын өсүмдүктөрү менен дарактарын сүрөттөө» деген эмгекте: «Мандарин дарагы эң эле ширин, таттуу даамы бар мөмө берет... Цзяоши эли (Тонкин) базарларда камыш себеттерде кумурскаларды сатышат. Кумурскалардын уялары жибек куртунун пилласына окшош. Себеттер уялар жабышкан бутагы жана жалбырактары менен кошо сатылат. Бул кумурскалар кызгылт-саргыч түстө, кадимки кумурскалардан ирирээк. Алар мандарин дарагынын мөмөлөрүнө тийишпейт, аны жеген курт-кумурскаларды жок кылышат. Эгерде түштүктөгү мандарин дарактары бул кумурскалар аркылуу сакталбаганда, алардын бардык мөмөлөрү эсепсиз зыянкеч курт-кумурскалардан кыйрап калмак» деп жазылган (Жарков, 1989, б. 26). Кумурскалардын баары эле зыянкечтер менен тамактана бербейт, *орокчулар* деп аталган бир түрү өсүмдүктөрдүн уруктары менен азыктанып, көп учурда өздөрүнүн уюктарында ондогон килограммга жеткен уруктарды жыйнашат. Муну байкаган кыргыздар «*Кумурска кышта ток жатуу үчүн корегин жайда жыйнайт*» (Айтымбет, 5-к. 2007, б. 611) деген макал аркылуу сый-урматын билгизишкен. Кумурскалардын мына ушундай пайдасы бар экендигин байкагандан, алардын кыянаттык кылганга жооп бере алчу күчү да бар экендигин тажрыйбасы аркылуу көргөндөн, бала кезинен табиятка зыян келтирбөө тууралуу тарбия алгандан улам кыргыздардын «*Кумурсканын уюгун чукуба, аарынын уюгуна тийбе*» (Айтымбет, 5-к. 2007, б. 484) деген элдик тыюусу кийин макалга айланып кеткендей. Көптөгөн курт-кумурскалардын ичинен кыргыздар *уюк* деп уюмдашкан аарылар менен кумурскалардын гана турагын аташкан,

андыктан «Уюк бузган узабайт» (Айтымбет, 5-к. 2007, б. 431) деген эскертүү, тыйым дал ушул экөөнө карата гана айтылган деп айтсак болот. Адамзат үчүн кумурскалардын кызматы зыянкеч курт-кумурскаларга каршы күрөшү менен эле чектелбейт, Африканын айрым элдеринде табыштар кумурскаларды дарылык үчүн, Кытайда илгертен эле азык, татымал катары пайдаланып келишкендиги да белгилүү.

Жыйынтыктап айтсак, атайын билим албагандыгына, изилдөө иштерин жүргүзбөгөндүгүнө карабастан, кыргыздардын курт-кумурскалар боюнча, башкача айтканда энтомология илими тууралуу өздөрүнүн байкоолоруна, турмуштук тажрыйбаларына негизделген элдик билимдери, көз караштары, түшүнүктөрү болгон. Казак окумуштуусу Ч. Валиханов «көчмөн элдердин философу» деп атаган акылман, сынчы, өмүр бою элдин мунун, зарын мундап-зарлап жүргөндүгү үчүн Асан Кайгы аталган ойчулдун улуу кар жаап, катуу суук түшкөндө ырдаган ырында: «Көзү-башын көгөртүп, көгөн байкуш кантти экен? Көрө турган көзү жок, чымын байкуш кантти экен? Кирер эшиги жок, корголор тешиги жок, коңуз байкуш кантти экен? Курт-кумурска үйү жок, куурап баары өлгөн чыгар, өлбөсө да байкуштар, көргүлүктү көргөн чыгар» (Легендарлуу ырчылар..., 1994, б. 6-7) деп бир канча өкүлдөрүн санап өткөндүгү, алар үчүн санаа тарткандыгын бир адамдын гана эмес, жалпы элдин мамилеси, табиятка кайдыгер карабаган бабаларыбыздын боорукердиги, жаратылыштын ар бир кыбыр эткен жандыгына көңүл бурган баамчылдыгы катары бааласак болот. Учурда экологиялык маселелер жалпы адамзаттын негизги көйгөйүнө айланып жаткан маалда бабаларыбыздын тарбия мектебинен, элдик билимдер академиясынан таалим алуудан утушка гана ээ болот элек.

Адабияттар:

1. Айтымбет, Орозбек. (2007). *Кара Кыргыз. 5-китеп: Көкө Тэңир*. Толук., такталып, 2-бас. Бишкек: Бийиктик.
2. Алексеев, Н.А. (1980). *Ранние формы религии тюркоязычных народов Сибири*. Новосибирск: Наука.
3. Байбосунов, А. (1990). *Донаучные представления киргизов о природе*. Фрунзе: Мектеп, 1990.
4. Валиханов, Ч. (2001). *Смерть Кукотай хана. Статьи и заметки*. Семей.
5. Дмитриев, Ю.Д. (1977). *Соседи по планете: Насекомые*. Научно-худож. лит-ра. Москва: Детская литература.
6. Жарков, В. (1989). “Умельцы из срединного царства”. Л. В. Поспелов (Сост.), *Дорогами тысячелетий*: Сб. ист. ст. и очерков. Кн. 3. Москва: Мол. гвардия.
7. Жусупов, К. (2001). *Байыркынын издери*. Бишкек: «Кыргызстан – Сорос» фонду.
8. Заянчковский, И.Ф. (1991). *Животные, приметы и предрассудки*. Москва: Знание.
9. Кайыпов, С.Т. (2017). *Түркияда жашаган памир кыргыздарынын макал, лакаптары: Лингво-фольклористикалык булак катары*. Бишкек: Борбордук Азия Университети.
10. *Киргизско-русский словарь*. (1985). В двух книгах. Сост. К. К. Юдахин. Фрунзе Главная редакция. Киргизской Советской Энциклопедии.
11. Корпачев, В.В. (1989). *Целебная фауна*. Москва: Наука.

12. *Кыргыз макал-лакаптары*. (1982). Түзг. Ш. Усупбеков. Фрунзе: Кыргызстан.
13. *Кыргыз макал-ылакап, учкул сөздөрү*. (2005). Жыйнаган М. Ибрагимов. Карабалта.
14. *Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү*. (2016). Экинчи бөлүк. Бишкек: Салам.
15. *Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгү*. (2001). Түзг. Ж. Осмонова, К. Конкобаев, Ш. Жапаров. Бишкек: КТМУ.
16. *Легендарлуу ырчылар жана сынчылар: Ырлар*. (1994). Түз. М. Абдылдаев. Бишкек: Ала-Тоо.
17. Любимцев, В.В. (1995). *Неизвестное об известном*. Москва: Дрофа – Лирус.
18. Любимцев, В.В. (1995). *Вопросы и ответы*. Москва: Дрофа.
19. *Макал-лакаптар*. (2001). «Эл адабияты» сериясынын 10-тому. Бишкек: Шам.
20. М. Кашкари. (2013). *Дивану лугати-т түрк (Түркий тилдер сөз жыйнагы)*. Которгондор: Абдувалиев И., Ахматов Т., Оморов А., Султаналиев И., Толубаев М. 1-том. Бишкек: Бийиктик.
21. Мурзакметов, А. (2024). “Кыргыздардын этноботаникалык билимдеринин макал-лакаптарда берилиши”. *Ош мамлекеттик университетинин Жарчысы*, (3), 116–137. https://doi.org/10.52754/16948610_2024_3_11
22. Мурзакметов, А. (2024). “Кыргыз элдик орнитологиясынын макал-лакаптарда камтылышы”. *Ош мамлекеттик университетинин Жарчысы*, (4), 222–242. https://doi.org/10.52754/16948610_2024_4_22
23. Мурзакметов, А. (2025). “Кыргыздардын камчыга байланышкан макал-лакаптары жана ишенимдери”. *Чыгыш таануунун маселелери*, (2), 197–205. https://doi.org/10.52754/16948653_2025_2_22
24. *Природа. Энциклопедия*. (2001). В сотрудничестве с Музеем естественной истории, Лондон. Москва: ООО «Дорлинг Киндерсли».
25. *Русско-алтайский словарь*. (1964). Под редакцией Н. А. Баскакова. Москва: Изд. «Советская Энциклопедия».
26. Сейдакматов, К. (1988). *Кыргыз тилинин кыскача этимологиялык сөздүгү*. Фрунзе: Илим.
27. Табышалиева, А.С. (1993). *Вера в Туркестане*. Бишкек: Коммерческо-издательская фирма «АЗ-МАК».
28. Тиленова, Г., & Мурзакметов, А. (2024). “Кыргыздардын нанга карата мамилесинин макалдарда берилиши”. *Ош мамлекеттик университетинин Жарчысы. Филология*, (2(4), 25–31. [https://doi.org/10.52754/16948874_2024_2\(4\)_3](https://doi.org/10.52754/16948874_2024_2(4)_3)
29. Эгембердиев, Р. (2016). *Кыргыз тилиндеги фразеологизмдердин төркүнү (этимологиясы)*. Бишкек: Турар.